

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պ.

Այսպէս է մարդը. հոգիին թափանցելու համար լեզուի կը կարօտի, և լեզուն ճշգրտօրէն կարենալ թարգմանելու համար՝ հոգիի. Առանց լեզուի՝ փակ է հոգին, և առանց հոգիի՝ անիմաստ է լեզուն: Լուսաւորչի բերած լոյսը հայ միջոցներով երբ կը ջամբուէր, կը դառնար հարազատ եւ ոսկի բանալին հայ մաքին ու սրտին: Ու շնորհիւ այս կարեւորութեան, քրիստոնէութիւնն ու հայութիւնը իրար կուգային, կը գրկախառնուէին, և անոնց այս տարօրէն մօտերիկ գրկախառնումէն կը ծնէր Բիւսօնեայի հայր:

Գիրը, գրականութիւնը, ծէսը, աւանդութիւնը անհաշտ թշնամիներ են բաժանում, ուժացումի, այլասերման, մեկուսացումի: Ունոնք բոլորը կուտաններ, մարտկոցներ են գերբնականօրէն օծուն հաւաքական գաղափարին — իրագործումը միաձուլ, միասիրտ, միասրտօրէն Մեհի: Այդ միտքը չկար Դ. դարուն, անոր համար այդ դարը ներքին տարեմիջատման շրջանն է մեր պատմութեան, հակառակ քաղաքականօրէն համեմատաբար մեր զօրեղ վիճակին: Տակաւին, եթէ Ե. դարու առաջին կէսը դասական շրջանն է հայ գրին ու գրականութեան, ուր մեր բոլոր սրբական ուժերը քովքովի կուգան ստեղծելու համար այդ հայածնունդ շրջանը. Ե. դարու երկրորդ կէսը դասական շրջանն է հայ գեների, և այդ երկուքը իրարու կապուած են պատմաառական աղբյուրով:

Լուսաւորչի բերած լոյսին մէջ, Սահակ—Մեսրոպ կերտեցին հայ միտքը եւ ասոր շնորհիւ ծնաւ հոգին՝ որոնք իբրեւ ներքին և արտաքին ուժանակներ ջանացին պահպանել հայուն ինքնութիւնը ամէն կարգի վտանգներու դէմ: Ստարոտի և օտարացող գիրին դէմ՝ գիր, գրքին դէմ՝ գիրք, ծէսին դէմ՝ ծէս գրին, յաւերժելու համար հայուն գոյութիւնը:

Ժողովուրդ մը կը հետեւի իր ճակատագրին՝ ոչ թէ կամայական և արուեստական մղումներով, այլ ազդեցութեամբ բնութեան, որոնք իր ներքին կազմութե-

նէն, իր հոգիէն կը զսպանակաւորուին: Քրիստոնէութեան մեր մէջ մուտքը եղած է որքան կրօնական նոյնքան քաղաքական և քաղաքակրթական գործ, և այս եղած է ոչ թէ մարդոց կողմէ նախամտածուած ծրագրի մը համաձայն, այլ համայնական ու հոգեկան բերումովը բովանդակ ազդին, որ այդ շարժումին մէջ կը գտնէ իր եւութիւնը յատկանշող ձգտումի մը գոհացումը:

Քրիստոնէութիւնը, արեւելեան ձեւին մէջ մարմնացած արեւմտեան այդ ոգին, աւանդներն աւելի կը խօսէր հայ հոգիին, որ առհաւական կամ ազգաբանական և դեռ հոգեկանական ուրիշ շարժառիթներով արեւմտեան միտումներ տածած էր միշտ իր մէջ:

Հայոց, պարսից և մարերու միջեւ եղած աշխարհագրական լեզուի եւ կրօնի սերտ յարաբերութիւնը եթէ մօտէն դիտուի, դիւրաւ պիտի հասկցուի թէ հակառակ բնական և բռնական ազդանքներու գոյացուցած մօտիկութեան, խոր է խրամը որ հայերը հոգեպէս կը բաժնէր իրեն դրացի եւ ցեղակից այդ երկու մեծ ժողովուրդներէն: Խոր եղած է հայուն մէջ միշտ ազգային ինքնութեան ոգին և իբրեւ արեւմտեան հնազանդներու սէրը: Ինչ պիտի ըլլար Հայոց քաղաքական վիճակը, եթէ ընդունած չլլային քրիստոնէութիւնը: Այն՝ ինչ որ եղաւ քաղաքական վիճակը բոլոր այն ժողովուրդներուն, որոնք պարսկական գերիշխանութեան մէջը կ'ապրէին և շնորհիւնցին քրիստոնէութիւնը:

Եթէ չլինէր նոյնիսկ պատմական այս փաստը, միայն կրօնաբարոյական փաստը բաւական պիտի ըլլար համոզելու թէ պիտի կորսուէինք, եթէ քաղաքական կամ այլ նկատումներով ուրանայինք քրիստոնէութիւնը: Որպէսզի ժողովուրդ մը կարենայ համայնական կեանք մը ունենալ, այսինքն ընկերային կամ քաղաքական վիճակ, պէտք է որ ամենէն առաջ ունենայ հաւաքական բարձրագոյն գիտակցութիւն: Հայոց քաղաքական ձախողանքին պատճառը քրիստոնէութիւնը չէ, այլ արդիւնք՝ իրմէն գերազանցօրէն մեծ գրացի հակամարտ պետութիւններու կեցուածքին, և աշխարհագրական աննպաստ դիրքին:

Քրիստոնէութիւնը ոչ միայն քաղաքական տեսակէտով աղետաբեր չէ եղած մեզի, այլ ընդհակառակն անկէ վերջ և

անոր միջոցաւ է միայն որ ունեցած ենք քաղաքական և ազգային կեանք: Իսկ ըսելի թէ քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ որ մեր դրացի ցեղերը մեր նկատմամբ թշնամանան, պիտի նշանակէր թէ անկէ առաջ անոնց հետ սիրով կ'ապրէինք, որ պատմական չէ: Վասնզի կրօնքը չէր առանցքը այն տեւական պայքարին, զոր քրիստոնէութենէն առաջ և վերջ մղեցին մեր նախնիք, այլ անոնց կողմէն նուաճումի և մեր կողմէն անկախութեան ոգին: Կրօնքի կամ քրիստոնէութեան հարցը կատարեց պիտակ դեր մը միայն, ծառայելով սոսկ իրը պատրուակ: Եթէ քրիստոնէութիւն չընդունէինք իսկ, զերծ չէինք կրնար մնալ քաղաքական այն դժուարութիւններէ և տառապանքներէ՝ որոնց յետոյ ենթարկուեցանք: Աւետարանի կրօնը բան մը չփոխեց արդարեւ իրաց գոյավիճակին մէջ, բայց աւելցուց բան մը, բարոյական զօրութիւն մը:

Սխալ է խորհիլ թէ ժողովուրդի մը ազգային գոյութեան համար քաղաքական վիճակը շատ աւելի կարեւոր է քան կրօնական վիճակը: Ստոյգ է թէ քաղաքական վիճակը անհրաժեշտ է պահպանելու ազգի մը բարոյականը, շատ աւելի անհրաժեշտ է կրօնը որպէսզի ազգ մը ունենայ բարոյական: Կրօնը կուտայ իսկ քաղաքական կեանքը կը պահպանէ զայն: Հրեաներ քսան դար է որ կ'ապրին անհայրենիք, լոկ կրօնքով: Նոյնը կարելի է ըսել Փարսիներու և ուրիշ զուտ կրօնական համայնքներու համար: Առանց քրիստոնէութեան մենք վաղուց անհետացած պիտի ըլլայինք պատմական իրականութեան դաշտէն:

Անցեալի բոլոր հզոր պետութիւններ ինչպէս ու փշրուած են պատմութեան ճամբուն վրայ, առաջին՝ արտաքին հզոր ուժի մը յարձակումէն, որուն չին կրցած դիմագրել, երկրորդ՝ երբ ներքնորէն, այսինքն բարոյապէս քայքայուած և հիւսած են արդէն: Մենք զարեւոյթ առաջին դժբախտութեան ենթարկուած ենք, բայց երկրորդը մեր մէջ զօրաւոր եղած է, շնորհիւ քրիստոնէութեան և փրկած զմեզ:

Եկեղեցին ձաւառարի կենսաբնական կազմակերպեալ վարչութիւնն է աշխարհի վերայ: Ազգային կը կոչենք Հայ Եկեղեցին ոչ թէ աստուածաբանական տարրութիւն

մը տալով բառին, այլ պատմական հասկացողութեան մը մէջ ամփոփելով զայն: Այդ կառոյցին մէջ ազգը գործիք եղաւ, քրիստոնէութիւնը՝ զօրութիւն:

Այսպէս ուրեմն, շնորհիւ քրիստոնէական կրօնին և դաստիարակութեան պահանջներուն, Ե. դարուն հայութեան ծոցին մէջ ամենաուրոյշակապ մեծութիւններ կառուցուեցան, մեր ժողովուրդին ամենէն պայծառ արժէքները երեւան եկան ու կերպաւորուեցան: Ճեղքին ոգին՝ սովոր են ըսել ոմանք, սակայն այդ ոգին մտքին ու մտքերու կազապարին մէջ է որ ձեւ ու կերպարանք կ'առնէ:

Հռոմէական կայսրութիւնը գէպի կործանում իր վայրէջքը կը շարունակէր: Պարսկաստան նոր ինչպիսիք կը գտնուէր իր մեծութեան: Ե. դարուն ծանօթ քաղաքակրթութիւնը հնութեան փլած հաւատարմութիւններու և սկզբունքներու աւերակներուն տակ թաղած էր բարոյական սկզբունքները: Քանի՜ դար է որ կը կատարուէր արդէն թաղման այդ արարողութիւնը: Ռամին ու ազնուականը կը մրցէին իրարու հետ չորս հինգ դարէ ի վեր: Ռամին կոչիկին ծայրը այլեւս ազնուականին կրօնկրին կը դպէր ինչպէս սովոր են ըսել ընկերաբնները: Մարգկային բարոյականին չէնք կը ճարձատէր, սակայն ընկերութիւնը չուզեր կամաւոր մահուան երթալ, և քրիստոնէութիւնը կը ջնար իր ընկերութեան չէնքը նոր մոյթերով վեր բռնել, թէեւ հին ատաղձներու գործածութեամբ՝ բայց ամբողջութեամբ և ոճով բոլորովին նոր կերպերով:

Ե. դարու թարգմանիչները լաւ գիտէին թէ լեզուն, գիրը և նոյնիսկ եկեղեցին և նման ազգային իրենք իրենց արժէքներ չեն կրնար ստեղծել, բայց միայն այդ արժէքներուն ձեւ, կերպարանք և դիմապիտակ: Քրիստոնէութեան հոգիի խորհրդաւոր տարրը միայն կրնար ծնիլ, ինչպէս միւս, այնպէս ալ մեր ժողովուրդին քաղաքակրթութիւնն ու արժէքը: Այդ արժէքին արտայայտութեան կերպերն են գիրը, լեզուն, արուեստը:

Ե. դարուն «գարդարուած էր այլեւս անեղին իմաստը» հայ երկրի վրայ և եկող դարերը հակառակ իրենց ցուրտին և քուլքին, հուրին և արեւին, պիտի չկրնային

չորցնել աւետարանի մանանիսէն ընծիւզ առած տողուն կաղնին, որ հայուն հաւատքը եղաւ դարերու արհաւիրքին մէջ:

Ձ. դարը, իրեւ հարապատ ծնունդը Ծ. դարուն, կը շարունակէ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ աստուածաբանական հասկացողութեանց պայքարը. հայեր հազիւ թէ մաս կ'առնեն անկէ: Եւ սակայն սխալ չհասկցունք, իթէ դուրս էինք պայքարէն, այսինքն անոր արտաքին մասէն, սակայն ներքնապէս քայլ առ քայլ կը մօտնայինք այն արժէքներուն՝ յանուն որոնց կը մղուէր պայքարը:

Արդէն Ե. դարու կէսին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ, բարոքած էին միաբնակութեան եւ երկաբնակութեան վէճերը, որոնք իրենց սուր կերպարանքին պիտի յանգէին Քաղկեդոնի ժողովին մէջ (451) եւ յետոյ՝ Այդ թուականին հայեր իրենց ազգին եւ կեկեցւոյ դոյութեան նուիրական դատին համար փոխանակ Քաղկեդոնի՝ Աւարայրի մէջ կռուեցան միայնակ, եւ ինքնապաշտպանութեան այս դժուարին փորձերը ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնը առաջ պիտի բերէին: Այլեւս մեզի համար աստուածաբանական կոխը չէր կենսական խնդիրը, զոր յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքը, այլ ազգային եւ զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ ստիպուած էին յառել մտէն հայեցի աշխարհ, եւ այդ գործնական բայց բազմավրդով կեանքը իրաւամբ անտարբեր կացոյց գիրենք այն ամէն շարժումներէն՝ որ իրական օգուտ մատակարարելու հանգամանքէն զերթէ զուրկ էին: Այնուհետեւ ժամանակ մը Հայաստան հեռու մնաց վարդապետական նորամուտ բացատրութեանց ետեւէն, փմանաւանդ թէ՛ քաղաքի իր գուռները բոլոր ոտնձգութեանց դէմ: Սակայն սպառնալից էր քաղաքական աշխարհը, եւ միայն անձնուրացութեան զուհրով կարելի չէր շարունակել իր ֆիզիքական ու հոգեկան կեանքը:

Թող թէ Ձ. դարուն, բիւզանդական կայսրութեան մէջ քաղաքական շրջանակներէն ներս դաւանաբանական ներքութիւնները տակաւ կը կորսնցնէին իրենց կարեւորութիւնը կրօնական տեսակետով, ծառայելու համար պետութեան չահերուն: Կայսրերն ու պատրիարքները համախորհուրդ՝

կը ձգտէին դաւանական միասնականութեան, պաշտպանելու համար այլեւս պառակտուած կայսրութեան միութիւնը: Իսկ հայերու համար, դաւանութեան հարցին կը լծորդուի ազգային քաղաքական անկախութեան խնդիրը: Այս թուականէն սկսեալ հայը կը մաքառի Բիւզանդիոնին դէմ, դաւանանքական գեոքիւնի վրայ, նպատակ ունենալով նաեւ իր ազգային գոյութեան պահպանութիւնը: Դաւանաբանական այս պայքարները տակաւ պիտի հեռացնէին նաեւ հայերը յոյն մշակոյթէն: Այս իրողութեան իբր կակազդեցութիւն պարսիկները տակաւ աւելի թոյլատու ոգի ցոյց պիտի տային հայոց նկատմամբ, եւ պարսից կառավարութիւնը, ի հեճուկս յոյներու, պիտի հովանաւորէր նաեւ Հայոց Եկեղեցին:

Պարսիկներէն վերջ է. դարուն, արաբական տիրապետութեան առաջին շրջանին, արաբական քաղաքականութիւնը հայոց նկատմամբ եղաւ մեղմ ու բարեացակամ: Իրենց ուսումը կատարելագործելու համար այլեւս Հայաստանէն ուսանողներ չէին երթար Բիւզանդիոն, տակաւ կը քննարկէին յունական գիտելիքներու, եւ ուսումը կը կեդրոնանար հայկական դպրոցներու՝ այդ շրջանի ծանօթ վանքերու մէջ:

Է. դարու բարձր կրօնական ոգին պիտի ստեղծէր Հայաստանի մէջ նաեւ իր գեղարուեստը, մասնաւորաբար ճարտարապետութիւնը: Պիտի կառուցուէին հոյակապ տաճարներ, որոնք իբր արդիւնք ծնուող պիտի առնէր քանդակագործութիւն, նկարչութիւն, երաժշտութիւն եւ հոգեւոր բանաստեղծութիւն, որոնք անհրաժեշտ էին՝ փառաւոր ու շքեղ եկեղեցիները կենսաւորելու համար: Մեր գրականութեան սկզբնաւորութեան իսկ հայ մտքի ազգային ստեղծագործութիւնը մամենէն աւելի բանաստեղծութեան մէջ երևան պիտի գար: Հին վիպասանութիւններէն զուրս, որոնք չարժանացան գեղարուեստական մշակման, զարգացաւ մեր հոգեւոր երգը, որ Ը. դարուն սկսնդներու պիտի վերածուէր իր ուրոյն կալմութեամբ:

Հոգեւոր երգերէն, շարականներու, եւ արուեստներու յատկութիւնը կը բխի անոնց ծագման եւ զարգացման պատմութենէն: Իրեւ արդիւնք եկեղեցւոյ պէտքին եւ անով պայմանաւոր ներշնչումներու, եղած է գլխաւոր միջոցը՝ ժողովուրդի մէջ հա-

գեւորը զգացումը զօրացնելու: Շարահաններ, գանձեր, աղօթքներ զլիսաւոր արգիւնքները պիտի ըլլաին հոգեւոր այս արթնութեան: Անոնց մեծ մասը անշուշտ պարզ յարասութիւններ են Ս. Գրքէն, ազգեցութեանը մէջէն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցիին, և սակայն կան նմոյշներ ուր ամենէն խտտապահանջ արուեստագէտը պիտի չկրնայ դատափետման պատրուակ գտնել: Իսկ երբ նկատի ունենաք թէ անոնք բոլորը տողորուած են ու գեղէնութեամբ և գորովով, իրեք անապակ զեղումը մեր յոյսին, հաւատքին ու երազին, ուր կայ մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը իր խոր ձգտումներով և ապրումներով, այն ասին հոգեւոր երգը, հայ երգը պիտի դառնար մեր քրիստոնէական մշակոյթին ամենէն քաղցր երեանքերէն մին: Ներուժ, կշռաւորութիւն, այնքան շնորհալիօրէն քաղցր միանգամայն հայ հոգեւոր երգը, բայց մանաւանդ կրօնական անհուսն ոգեւորութեամբ մը վեր թեւող: Գերազանցապէս յստակ ու զօրեղ, մարդկայնօրէն սրտառուչ և աստուածայնօրէն բարձրաթիւղ:

Սակայն քրիստոնէայ հայ հոգին միայն թեւող երգերու (երաժշտութիւն) և ճարտականներու (բանաստեղծութիւն) ծնունդ պիտի չտար, այլ պիտի ստեղծէր ինչպէս ըսինք իր գերազոյն՝ քարէ երգերը, Հայ եկեղեցւոյ հարստագեղութիւնը: Պարզ, յստակ, իմաստութեամբ ճառագայթուն բայց միասեղ հայ ճարտարագիտութիւնը, սուրբ խանդով ու խոյանքով վեր բարձրացած իր բոլոր ծաւալներով, մակարդակներով ու գիծերով, հայ աղօթքը, հայ տենչանքը երկնքին մէջ վերացնելու համար:

Իսկ երբ այդ մեծակշիռ ու մակարդակ օրմերուն վրայ կը բացուին շնորհալի ծաղկաւորութիւններ, քանդակներ, այն ատեն հայ տաճարը ծանր ու լուրջ միաշով հանգերձ՝ միասեղ ուրախութեամբ մը պիտի լեցնէր նայող աչքը:

Հայ եկեղեցին այսպէս ծնունդ կուտար հայ արուեստին ու կը պատրաստէր հայ ոգիին զէնքը իր գոյութեանական պայքարին համար: Մեր պատմութեան ներքին իմաստը զլիսաւորապէս այդ պայքարին մէջ է, և անոր գերազոյն արտայայտութիւնը՝ Հայ եկեղեցին:

(2)

Ե. Վ. Տ.

ԿՐԹՆԱԳՆՏՄԱՆԿԱՆ

Ն Ա Ր Ե Կ Ը

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Իւրաքանչիւր արուեստագէտի գիտակցութեան մէջ, աշխարհը կը ցոլանայ մասնաւոր և միակ կերպով մը: Իւրաքանչիւր արուեստագէտ կը թուի ըլլալ անձանթի հայրենիքի մը քաղաքացին՝ հայրենիքի մը՝ (anima) զոր ինքն իսկ մոռցած կամ անգիտացած էր: Եւ որքան որ արուեստագէտը մօտենայ այս հայրենիքին, այսինքն որքան նուաճումը ըլլայ ուժգին և ուղղակի, այնքան իր գործը գեղեցկութեան և կատարելութեան կը բարձրանայ:

Իր գիտակցութեանը մէջ խորապէս կորսուած այս հայրենիքին մէջ է որ Բեռլոս կը փորձէ վերագաւաճել, գտնելու համար իր տպագրութեանց իսկութիւնը և վերադարձաբերելու համար զանոնք իր գործերուն մէջ, զոր խորը պեղելու իր մեթոտը կ'անուանեն իր գործը դատողները: Իր էութեան ամենաթափաքուն բայց լուսաւոր մասերը դուրս բերելու համար է որ արուեստագէտը իր գործին մէջ պիտի վերադարձուրէ աշխարհը, ոչ թէ պայմանադրական պատկերներով և ծանօթութիւններով, որոնք հասարակաց են, այլ ձեւափոխելով իրականութեան կերպարանքները, նոյն այդ իրականութեանը հասնելու համար: Ձեւագեղծում, և ոչ թէ ճշգրիտ մերձեցում. վերբերելու համար anima-ն, այսինքն այն իրականութիւնը որուն կը նկրտի հասնել, ծակելով եսին քարացած կեդեւը:

Բանաստեղծութիւնը եւ արձակ. — Ամէն բանէ առաջ լեզուէ կշռաւոր է (rythmique), իրեւ արդիւնք անշուշտ ներքին, մտածումի բիբլիոն, և բարացուցիչ մը իր մեծ բանաստեղծ մը ըլլալուն, ուր բաները կը գաղղին իրենց սովորական իմաստէն՝ յայտնուելու համար նոր նշանակութեան մը մէջ: Վասնզի երբ բառերուն կամ նախադասութեանց կը պակսի մագնիսը, ներշնչումը, կտորը կը դառնայ արձակ: Նարեկը բանաստեղծական է ամբողջապէս: